O klasickém období české literatury

OLEG MALEVIČ

Existuje tradiční představa, že českými klasiky jsou spisovatelé 19. století. Když se však podíváme na českou literaturu 19. století nepředpojatě a porovnáme ji se světovým literárním vývojem, budeme nuceni tento tradiční názor revidovat. Nebo spíše poněkud změnit v tom smyslu, že v 19. století česká literatura sice měla své klasiky, nedosáhla však, na rozdíl od české hudby, svého klasického období.

V *Příručním slovníku jazyka českého* se adjektivum klasický určuje jako „řecký n. římský, antický" anebo jako „mající vlastnosti antického umění, nepodléhající proměnám vkusu, uznávaný za vzor, vzorný, dokonalý" (Příruční slovník 1937–38).

Již Palacký a Šafařík ve svých úvahách *Počátkové českého básnictví, obzvláště prozódie* (1818) vytkli české poezii úkol povznést se na úroveň poezie řecké. Josef Jungmann věnoval tomuto tématu úvahu O klasičnosti v literatuře vůbec a zvláště české (1827). Vyvozuje pojem „klasický" z latinského „prvotřídní" a píše: „Tato *klasičnost* jest jakoby květ neb raději ovoce dlouho zrostajícího štěpu národní literatury. Pravý genius ovšem činí i zde výminku; on předbíhá věk svůj a jímaje své souvěké mocí neobyčejnou, dává spolu budoucímu věku zákony: ale *doba klasická* literatury a jazyka nepovstává jedním nebo druhým spisovatelem vynikajícím, ani vzděláváním prospěšným jednoho neb druhého pole literatury, např. básnictví, anobrž znamenitým množstvím spoluvěkých, výtečných původních hlav, a zdařilým vzděláváním všech, anebo skoro všech hlavních forem spisovatelských – básnictví, prostomluvy a řečnictví" (Jungmann 1869: 39). Klasické období národní literatury je tu traktováno nejen jako perioda všestranného rozkvětu literatury samotné, ale také jako doba, kdy se toto vyšší stadium literárního a jazykového stává základem všeobecného národního vzdělání.

Když mluvíme o klasickém období nějaké literatury, vždy máme co dělat s tím, co Francouzi označují slovem „Pléiade". Obdobná literární souhvězdí vznikala v období renesance v Itálii, Anglii, Španělsku, Portugalsku, v Německu. Přitom měla v různých zemích různé žánrové dominanty – poezii a prózu ve Francii, prózu v Německu a Nizozemí, dramatiku v Anglii. Poměrnou rovnováhu poezie, dramatiky a prózy pozorujeme v Itálii, Portugalsku a Španělsku. Mů-

žeme také mluvit o renesančních plejádách v Polsku (Jan Kochanowski a jeho následovníci) a Chorvatsku (Ivan Gundulić a jeho škola). Navzdory velkému významu české humanistické literatury především pro vývoj češtiny sotva můžeme toto literární období pokládat za klasické. I v tomto bodu zcela souhlasím s míněním Jungmannovým: „[...] epocha literatury [...] obyčejně zlatým věkem zvaná, znamenitá jest plody rozličnými v poli historickém, lékařském, právnickém a zvláště bohosloveckém, ale básnictví její, co do krásy, za starším věkem zůstalo" (Jungmann 1869: 45). Čeští literární géniové pocházejí spíše z epochy barokní (J. A. Komenský, B. Bridel). Ale klasické období literárního vývoje v Čechách a také v Rusku zřejmě patří do doby pozdější.

Avšak právě porovnání s ruskou literaturou dovoluje dívat se na českou literaturu 19. století jako na období předklasické. V citované úvaze uvádí Jungmann jako ruské klasiky Děržavina a Karamzina. Oba však patří do předpuškinské, totiž předklasické periody ruské literatury. Šlo by k nim přiřadit také Krylova. Dokonce i sám Puškin, pokud by byl jen autorem *Ruslana a Ludmily*, pohádek a *Písní západních Slovanů*, patřil by rovněž k tomuto předklasickému období ohlasové literatury.

Když J. M. Lotman přemýšlel o zvláštnostech tohoto období ruské literatury, které pociťoval jako klasické, snažil se určit, v čem tkví jeho organická jednota. Ani toto období nebylo statické, šlo o zvláštní uzavřený úsek dynamického procesu. Tuto dynamiku však podle Lotmana neurčoval protiklad mezi romantismem a realismem nebo – dodejme – zapadniky a slavjanofily. Důležitější a celé toto období sjednocující byl protiklad mezi binárním estetickým systémem Lermontovovým, Gogolovým, Dostojevského a estetickým systémem Lva Tolstého. V prvním případě byl svět ztělesněním dobra a zla, sil andělských a démonických a cesta k dobru vedla přes krajní stupeň zla. V triadickém systému existuje nejen svět dobra a zla, ale také svět obyčejného života. Je to svět bez morálního hodnocení, má však cenu sám o sobě jako základ lidské existence. V Puškinovi, kterým toto klasické období začínalo, a v Čechovovi, kterým se uzavíralo, vidí Lotman koexistenci obou systémů (Lotman 1996).

V české literatuře 19. století neexistuje podobný základní estetický konflikt, který by ji zcelil jako organický a uzavřený úsek dynamického procesu. Je tu spíše několik historických epizod, samostatných dějinných úseků. Po ohlasové etapě (proslulá falza, Čelakovský) se do popředí dostává protiklad mezi máchovským rozervancem a tylovským vlastencem. Mácha, který v obrazné struktuře *Máje* předešel vývoj české poezie nikoliv o třicet, nýbrž o sto let, ztělesňuje binární estetický systém, spojující středověk a romantiku. Próza Tylova a poezie Kollárova patří ještě do osvícenské racionalistické a nedialektické představy

o člověku a světě. Tato etapa se uzavírá uprostřed 19. století Tylovou dramatikou, Erbenem, Němcovou a Havlíčkem. Je to dočasná syntéza světovosti a vlastenectví na lidovém základě. Svého druhu klasické období, ale příliš krátké. Skutečná moderní literatura nemohla vzniknout ani z lidové písně, ani z lidové pohádky, ani z lidové balady. Na tomto základě však vznikly umělecké hodnoty, kterým se většinou v zahraničí nedostalo patřičného ocenění. Např. v ruštině dosud neexistuje adekvátní překlad Čelakovského *Ohlasu písní českých*, Erbena dobře překládal Asejev v polovině 20. století, Havlíček, jehož *Křest svatého Vladimíra* byl v Rusku zakázán až do únorové revoluce 1917, byl dobře přeložen rovněž až sto let po smrti. Sotva však je klasikem z hlediska celoevropského.

Zvláštní případ představuje tvorba Boženy Němcové. „Všecko dílo Boženy Němcové jest pohádka [...]," napsal Šalda (1959: 73). Vysvětloval jeho idyličnost rousseauovskou vírou v přirozeného dobrého člověka. Tentýž rys viděl u Vítězslava Hálka a posuzoval jej přísněji. Šalda psal o vyumělkovanosti záporných postav u Němcové a u Hálka. U ruských spisovatelů, včetně těch největších, byli tzv. kladní hrdinové vždy problematičtí. Gogol, Gončarov, Turgeněv se občas museli obrátit k postavám neruského nebo ne zcela ruského původu (Kostanžoglo, Štolc, Insarov). Masaryk asi oprávněně vytýkal nehodnověrnost postavám knížete Myškina a Aljoši Karamazova. U mnohých českých spisovatelů (např. u Karolíny Světlé a dokonce občas u Karla Čapka) je to obráceně. Nevím, zda to není spojeno s demokratickou základnou české literatury 19. století a s příslovečnou „holubičí" povahou, rozhodně nikoli slovanskou, možná však českou. Počínaje J. K. Šlejharem se tento v základě rousseauovský názor střetává s názorem naturalistickým. Vzniká tak prapodivná symbióza.

Hlavní hrdinkou Boženy Němcové nebyla ani tak babička, která Němcovou snad staví i nad G. Sand, jako přirozená česká mluva, jejíž kvality se v překladu ztrácejí. Současná literární ruština byla kodifikována Puškinem. Doposud vlastně překládáme světovou literaturu všech dob, přes ojedinělé pokusy o archaizaci, do řeči, již vytvořil. Je to norma, na jejímž pozadí jsou možné i všelijaké modernistické experimenty. Mám dojem, že skutečným kodifikátorem literární češtiny byl až Karel Čapek a stal se jím až ve dvacátých letech. Čapkem počínaje zní nejen autorská řeč, ale také jazyk všech odvětví písemnictví zcela přirozeně a nestrojeně. Jako strojenou a zastaralou vnímám nejen suchou řeč předválečných spisů T. G. Masaryka, nýbrž také přebujelou metaforiku F. X. Šaldy. Snad právě zastaralost jazyka a zastaralost veršových systémů v poezii vedla k tomu, že čeští klasikové tak rychle ztráceli svou autoritu a čtenářský zájem o ně opadal. Mé české přátele překvapovaly obrovské, mnohatisícové náklady románů a povídek Karolíny Světlé v Petrohradě na sklonku 20. století. To

se asi vysvětluje nejen tím, že v Rusku dosud existuje čtenářská obec, jejímuž vkusu Světlá vyhovuje, ale také tím, že se dílo české spisovatelky překládá do současné literární ruštiny. Bělinskij zaživa pohřbil Marlinského a Benediktova. Proto se nestali klasiky. Před Macharovou kritikou však neobstáli Hálek, Vrchlický a Čech. Brzy potom neobstál sám Machar. Neobstál ani Jirásek. Největší, ale možná také jediný skutečný český klasik druhé poloviny 19. století Jan Neruda činí nad těmito literárními zříceninami jako skála nad mořem. Neruda však, stejně jako Mácha, předešel svou dobu. Snažil jsem se to ukázat ve svém článku Jan Neruda a F. M. Dostojevskij (Malevič 1968).

Generace májovců, ruchovců, lumírovců, České moderny, *Almanachu na rok 1914*, i když každá z nich tvořila vnitřně diferencovaný estetický systém, se střídaly příliš rychle. V ruské literatuře 19. století (stejně jako v anglické a francouzské) byl přece určujícím směrem realismus. Zrod modernismu už znamenal konec klasického období. V české literatuře se romantismus a modernismus spojily v tvorbě Julia Zeyera. O. Hostinský stačil sotva ohlásit a zdůvodnit příchod realistické éry, když už Šalda a pak Čapek realismus pohřbívali (všichni tři pokládali právě ruskou literaturu klasického období za zcela zvláštní literární jev).

Můžeme opravdu pokládat českou literaturu 19. století za zlatý věk a českou literaturu první polovice 20. století jen za věk stříbrný. Z hlediska světového literárního vývoje to tak není. Právě ve 20. století se česká literatura dostala do světového povědomí, a to nejdříve Březinou, dlouhou dobu nejnadějnějším českým kandidátem na Nobelovu cenu.

Je příznačné, že dva tak odlišní literární kritikové jako F. X. Šalda a B. Václavek svorně předpokládali, že jen „v prvních desetiletích XX. věku se rozhodne, budeme-li míti literaturu ve vyšším slova smyslu: literaturu jako svět hodnot a hodnot svých. Literaturu ne jako náhodu a výjimku, nýbrž jako řád a metodu, kulturní útvar a organism" (Šalda 1961: 42). Tímto citátem ze studie *Moderní literatura česká* (1909) začínal totiž Václavek v r. 1937 svou knihu *Česká literatura XX. století* a dodával: „Dokončuje se boj o vytvoření literatury skutečně původní a vlastní, když tě se, po dlouhém přerušení jejího vývoje v 17. a 18. století, dlouho a neorganicky přebíraly cizí vzory; bojuje se o vytvoření literatury samostatné a umělecky vyšší; hledá se metoda a řád této tvorby, hned experimentální prací básnickou, hned v živém spojení s vývojem doby, aby se tak literatura začlenila jako svérázný kulturní útvar do celkového sociálního a kulturního vývoje doby" (Václavek 1976: 17). Také Jan Mukařovský kladl až k počátku 20. století období, kdy česká literatura, zbavená funkčního přetížení z úkolu „být těžištěm národních snah" (Neruda), „začíná zdůrazňovat svou osobitost vůči vlivům literatur cizích". Je paradoxní, že k tomu dochází

v době, kdy se tato literatura vědomě vzdala snahy „uvažovat o své literární problematice ze stanoviska specificky českého" (Mukařovský 1948: 237–38).

Všestranný rozkvět české literatury, který se stává „pevným základem veškerému duchovnímu i mravnímu vzdělání a mluvě" (Jungmann 1869: 39), pozorujeme až v době tzv. první republiky. Začátek tohoto skutečně klasického období vývoje české literatury můžeme bezpečně stanovit: je to datum obnovení české samostatnosti. Tehdy vystoupila na veřejnost plejáda vynikajících básníků a prozaiků. Navíc se v nových podmínkách radikálně změnil charakter tvorby řady autorů (J. Hašek, K. Čapek). Vznikl poetismus jako básnický směr specificky český (předtím k tomu směřoval civilismus a literární kubismus Josefa Čapka a mladého Vančury). Tehdy se česká próza vyrovnala ve svém postavení s českou poezií, tehdy česká dramatika začala sklízet úspěchy v zahraničí.

Právě tehdy dosáhla česká próza ve svých vrcholných zjevech opravdové epické šíře. Lvovský profesor A. V. Čičerin se stal autorem hypotézy o existenci nerudovské etapy v dějinách kritického realismu (Čičerin 1965). V Nerudovi, Maupassantovi a Čechovovi spatřoval představitele určité etapy světového realismu, která se liší od etapy velké epiky Balzacovy, Dickensovy, Gogolovy. Jenže antimonumentalistická próza Čechovova a Maupassantova následovala za etapou velké epiky. Čechov a Maupassant uzavírali svou tvorbou klasická období ve vývoji ruské a francouzské literatury (druhá jmenovaná měla těchto klasických období několik). Neruda ještě nenašel v českém městském životě půdu pro velkou epiku (na materiálu vesnickém pokročily dále Němcová a Světlá) a ve svých *Povídkách malostranských* k ní hledal cestu. Byl předchůdcem klasického období české literatury. Jeho prózu můžeme porovnat s *Bělkinovými povídkami* Puškinovými, Gogolovým Pláštěm. Dostojevského *Chudými lidmi*.

Tím, že Šalda stál na předělu mezi předklasickou, obrozeneckou, a klasickou, moderní etapou ve vývoji české literatury, se vysvětluje podivná možnost analogie mezi jeho kritickou činností a kritickou činností Bělinského (Malevič 1986). Na vrcholu klasického období ve vývoji české literatury, v letech 1934–35, připravoval Šalda kolektivní dílo Duch české literatury a napsal několik článků, v nichž prosazoval myšlenku středu: „Střed, který zachycuje všechen národní život v celé šíři jeho rozvlnění, měl by být spisovatel, a ne exponent nějaké politické pravice nebo levice" (Šalda 1934/35: 106); „Tedy: ani východ, ani západ, ani levice, ani pravice, nýbrž střed, a to je, mimo jiné, i soustředění své osobnosti do tvůrčího ohniska. Postav se tam, kde je střed světa" (Šalda 1935/36: 150). V přednášce s typicky masarykovským názvem K filozofii dějin české literární historie (9. března 1936), která byla, rovněž v masarykovském duchu, namířena proti přemrštěnému historicismu a kladla důraz na to,

co trvá, mluvil Šalda nikoli o jedné národní tradici, nýbrž o celém komplexu národních tradic (Šalda 1935/36a). František Kautman si všiml toho, že Masaryk a Šalda ve svém zralém věku akceptovali „pluralitu tradic" a v jejich duchu o tradici české kultury napsal: „A tu je zřejmé, že součástí této tradice je idea cyrilometodějská a sv. Václav a sv. Vojtěch, česká gotika, vrcholící v době panování Karla IV., Štítný i Hus, Žižka i Chelčický, Balbín i Komenský, Dobrovský i Jungmann, Jungmann i Bolzano, Mácha i Čelakovský, Březina i Holeček a kdybychom rodokmeny tradic prodloužili ve dvacátém století až po naše dny, byl by to Nezval i Deml, Seifert i Zahradníček, a ovšem i Masaryk i Šalda a Masaryk i Pekař a koneckonců i Jan Patočka i Václav Černý" (Kautman 1990: 55). Chybí tu Jan Mukařovský a řada dalších vynikajících jmen, ale celkem to vystihuje v syntetizující zkratce ráz klasického období české literatury.

Když Šaldova přednáška vyšla tiskem v nezkrácené podobě v *Šaldově zápisníku*, měla název O smyslu literárních dějin českých a tradovala vlastně celou českou literaturu jako ternární estetický útvar. V klasickém období české literatury navíc existuje komplex binárních a ternárních individuálních estetických systémů se zřejmou převahou ternárních (K. Čapek, J. Hašek, V. Vančura, J. John aj.).

Na rozdíl od jiných literatur neprobíhalo klasické období v české literatuře, právě kvůli této pluralitě a polaritě tradic, ve znamení jediného literárního směru. Když se Eva Strohsová snažila určit hlavní vývojové tendence české literatury v letech 1918–29, psala o modifikacích románu psychologického (Olbracht, Benešová) a naturalistického (Čapek Chod, Tilschová), o vitalismu, expresionismu, avantgardismu (Strohsová 1996). Jiří Brabec, který psal v tzv. akademických *Dějinách české literatury* o následujícím desetiletí, se setkal s ještě větší diferenciací uměleckých postupů a individuálních tvůrčích orientací a musel se spokojit s konstatováním existence „estetických struktur extrovertního (Vančura, Nezval aj.) nebo introvertního typu (Hora, Holan, Halas, Hostovský aj.)" (Brabec 1996). Mám dojem, že za společného jmenovatele tak špičkových a přitom navzájem si nepodobných autorů, jako byli J. Hašek, K. Čapek a V. Vančura, můžeme pokládat zcela zvláštní postmodernismus. Hašek neměl na své tvůrčí cestě žádné modernistické období, ale byl ve stálé vnitřní opozici k modernismu předválečné a poválečné generace. Budoval *Dobrého vojáka Švejka* na perziflovaném antickém a renesančním základě. Neměl vůbec na mysli nějaký lidový dadaismus nebo existencialismus, ale zobrazoval absurdní a groteskní svět a tato absurdnost a groteskност pronikla do jeho díla. Karel Čapek ve dvacátých letech vědomě zavrhl svůj modernismus nebo magický realismus z období *Božích muk* a orientoval se na širší čtenářskou a diváckou obec, využívaje efektních prvků lidového a masového umění (pohádka, román pro služky, vědecká fantastika, detektivky, novinářství, biograf). V tomto bo-

dě měl hodně společného s devětsilskou generací, včetně Vančury, Wolkera, Nezvala. Ve třicátých letech Čapek částečně pokračoval v tomto směru *Apokryfy*, *Válkou s mloky*, *Bílou nemocí*, částečně šel k syntéze realismu a modernismu (filozofická trilogie, *První parta*, *Matka*, *Foltýn*). Návrat ke starším literárním tradicím, jejich vědomé využití nebo parodování charakterizuje také Vančuru. Ve vrcholném stadiu klasického období české literatury vznikl tak pevný a bohatý základ a poklad, že jej nebyly schopny zničit ani dva po sobě jdoucí totalitní režimy.

Šalda psal o kardinálním rozdílu mezi syntézou a eklekticismem: „Je neomylný znak pravé syntetičnosti: je jen tam, kdy z ní vzniklo *dílo*, které osvědčilo svou životnost tím, že dalo vznik řadě nových děl, která uhájila se ctí své právo na život a na slunce" (Šalda 1987: 11). A pak konstatoval: „Vývoj u nás je abruptní. Málokterý útvar vydá všecky své možnosti a dospěje svého vrcholu. Ve Francii je vývoj cyklický a souvislý, německý vývoj je také přerývaný, ale náš ještě víc" (Šalda 1987: 27). Nicméně právě u největších zjevů české literatury druhé polovice 20. století vidíme přímou návaznost na literaturu první republiky. Např. u Hrabala je to haškovská tradice a tradice poetistická nebo surrealistická, u Kundery manifestovaná spojitost s tvorbou Vančurovou a zamlčovaná, tajená spojitost s tvorbou Karla Čapka (Malevič 1998, 1999).

V r. 1946 přednesl na sjezdu českých spisovatelů Jan Mukařovský referát Zúčtování a výhledy (Mukařovský 1948). Mluvil o minulosti, přítomnosti a budoucnosti české literatury z hlediska jejího funkčního zaměření. Jenže to, co pokládal za definitivně minulé, se ještě jednou zopakovalo. Totalitní režimy vždy chtějí, aby jim literatura sloužila, pokud se jim však nepodaří zapřáhnout ji do svého jařma, ponechají jí jen tu „zábavnost". Protože však literatura nechce ani sloužit účelům, které jsou cizí její podstatě, ani být prostředkem pouhé zábavy, přebírá jiné funkce a je funkčně přetížena jako za obrození. Nicméně uvolnění tohoto zatížení v době, kdy literatura přestává plnit mimoestetické funkce, znamená zároveň nebezpečí, že se literatura stane nejen nevázanou, nýbrž také nezávaznou. Nedošlo k tomu za první republiky, i když se takové náznaky vyskytly. Došlo k tomu po sametové revoluci, která s sebou paradoxně přinesla konec klasického období české literatury.

Literatura

BRABEC, Jiří
1996 „Česká literatura v letech 1929–1938. Základní vývojové tendence", in *Dějiny české literatury* IV (Praha: Victoria Publishing), str. 443

ČIČERIN, Alexej Vladimirovič
1965 „Nerudovskij etap v istorii kritičeskogo realizma", in A. V. Č.: *Ideji i stil* (Moskva: Sovetskij pisatel'), str. 269–86

JUNGMANN, Josef
1869 *Sebrané drobné spisy veršem i prózou* I (Praha: Kober)

KAUTMAN, František
1990 *Masaryk. Šalda. Patočka* (Praha: Evropský kulturní klub)

LOTMAN, Jurij Michajlovič
1996 „O russkoj literature klassičeskogo perioda", in *Iz istoriji russkoj kultury* 5, XIX věk (Moskva: Jazyk russkoj literatury), str. 429–44

MALEVIČ, Oleg Michajlovič
1968 „Jan Neruda i F. M. Dostojevskij", in *Češsko-russkije i slovacko-russkije literaturnyje otnošenija* (Moskva: Nauka), str. 300–322, 449–53
1986 „‚Literární snění' F. X. Šaldy a V. G. Bělinského", *Česká literatura* 34, str. 307–27
1998 „Milan Kundera a česká literární tradice", in *Pocta k 650. výročí založení Univerzity Karlovy* I (Praha: FFUK), str. 85–91
1999 „Mrtvý předchůdce nebo mrtvý rival?", *Svět literatury* 17, str. 118–22

MUKAŘOVSKÝ, Jan
1948 „Zúčtování a výhledy", in J. M.: *Kapitoly z české poetiky* 1 (Praha: Svoboda), str. 235–44

PŘÍRUČNÍ SLOVNÍK
1937–38 *Příruční slovník jazyka českého* 2, „klasický" (Praha: Státní nakladatelství), str. 118–19

STROHSOVÁ, Eva
1996 „Česká literatura v letech 1918–1929. Hlavní vývojové tendence a literární směry", in *Dějiny české literatury* IV (Praha: Victoria Publishing), str. 157–59

ŠALDA, František Xaver
1934/35 „Stát a ulice", *Šaldův zápisník* 7, č. 4, prosinec 1934, str. 101–107

1935/36 „Tedy o tom individualismu a kolektivismu", *Šaldův zápisník* 8, č. 5/6, leden 1935, str. 141–52
1935/36a „O smyslu literárních dějin českých", *Šaldův zápisník* 8, č. 7/8, 9/10, duben, červen 1936, str. 203–14, 281–314
1959 „Božena Němcová", in F. X. Š.: *České medailony* (Praha: SNKLHU), str. 71–85
1961 *Soubor díla F. X. Šaldy* 8. Studie z české literarury (Praha: Čs. spisovatel)
1987 *Z období Zápisníku* 2 (Praha: Odeon)

VÁCLAVEK, Bedřich
1976 *Česká literatura XX. století* (Praha: Čs. spisovatel)